

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЧНЕ — спеціальна галузь історичної науки, що вивчає закономірності походження джерел, встановлює їх автентичність, достовірність, інформаційний потенціал, з'ясовує склад і структуру джерельної бази, опрацьовує теорію і методику її використання у наукових дослідженнях. Дж. і. має важливе значення для наук соціогуманітар. циклу. У його структурі виокремлюють два основні компоненти: теорію і практику. Перший включає сукупність систематизованих теоретичних знань про предмет, об'єкт, методологічні засади, завдання та функції Дж. і., тобто його загальну теорію, а також теорію джерелознавства різних галузей і дисциплін історичної науки; другий — аналітико-інформаційне та прикладне джерелознавство, пов'язане з безпосередньою практикою пошуку, виявлення і вивчення окремих джерел, їх груп або комплексів з метою визначення інформативної цінності, здобуття і використання почерпнутих відомостей у конкретних історичних дослідженнях. У прикладному Дж. і. вирізняють джерелознавство окремих галузей історичної науки, напр., археології, всесвітньої історії, історії Європи або історичних епох: античні джерела, джерела середньовіччя.

З погляду проблемності та тематичної спрямованості джерел виділяють джерелознавство з історії держави і правових систем, міжнародних відносин, військової справи, культури, релігії тощо. Складовою частиною Дж. і. є джерелознавство історії окремих континентів, регіонів, країн, зокрема історії України, українського народу. Джерелознавство історії України є розділом Дж. і. та компонентом чи спеціальною галуззю знань з української історії, що вивчає відповідні джерела. Об'єктом джерелознавчих досліджень виступають не самі події історії, а безпосередні свідчення про них, зафіксовані в усній пам'яті, зображеннях, на письмі чи інших носіях інформації — історичні джерела, на основі яких реконструюють конкретно-історичний процес. Серед теоретично-методологічних завдань Дж. і. пріоритетним є розроблення загальної теорії і методології джерелознавства, збагачення теоретичних знань про природу та характер історичних джерел, їх класифікацію, особливості формування джерельної бази, її структуру.

Визначальні принципи джерелознавчого пізнання: історизм, об'єктивність, всебічність, системний і критичний підхід. В умовах після відновлення Україною незалежності, коли пострадянське джерелознавство долає стереотипи абсолютизованого матеріалістичного розуміння історії та партійно-класової інтерпретації джерел, набуло важливості забезпечення їх вивчення з

культурологічних і цивілізаційних підходів, які дають змогу глибше осягнути закодовані у них відомості про менталітет народу, його нац. розвиток і культурно-духовне життя на різних етапах етногенезу.

Дж. і. послуговується як заг.-науковими, між-дисциплінарними, так і специфічними методами досліджень, зокрема притаманними спеціальним історичним дисциплінам — дипломатиці, сфрагістиці, палеографії, геральдиці, іконографії, біографістиці та ін. Серед прикладних завдань Дж. і. домінують пошук і осучаснення методичних прийомів і засобів виявлення та дослідження джерел з урахуванням надбань НТП, новітніх інформаційних й інноваційних технологій, удосконалення методики джерелознавчої критики як головного методу встановлення вірогідності відомостей, аналітико-інформаційного вивчення окремих груп або різновидів джерел, їх походження, авторства, часу і мотивів створення, з'ясування автентичності, повноти й достовірності інформації, її цінності для відповідної галузі знань. Кінцевим завданням прикладного джерелознавства є його взаємодія з археографією з метою оприлюднення джерел, забезпечення історичних досліджень комплексами вірогідних фактів як основи реконструкції історичного процесу і створення правдивої та наукової історії.

Центральне місце у Дж. і. посідають поняття історичного джерела, джерельної бази та джерельної інформації. Історичне джерело — носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності. Джерела мають об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки віддзеркалюють певну історичну реальність, але оцінюють її з погляду їх творців. Вони здебільшого виступають як пам'ятки духовної і матеріал. культур й акумулюють у собі відомості про історичні процеси, події, явища, життя суспільства, його груп та окремих людей відповід. історичної епохи чи періоду або певного регіону.

Сукупність джерел створює джерельну базу або джерельний комплекс. Основні рівні джерельної бази:

- первісний — сукупність джерел, які виникли одночасно з певними подіями або невдовзі після них і є найбільш репрезентативними за вірогідністю інформації;
- реальний — джерельна база, яка містить лише ті пам'ятки, що збереглися, виявлені та досліджені;
- потенційний — джерела, які ще не знайдені, але ймовірно існували чи існують, а їх пошук триває (саме з ними найчастіше пов'язані прогалини у джерел. базі, тобто відсутність джерел, які відображають певні

історичні події або явища).

Джерельна інформація — сукупність наявних у джерелі або джерельному комплексі чи окремих групах джерел різних типів і змісту відомостей, стійких зв'язків між ними, які забезпечують цілісність інформації та здатні слугувати основою для отримання наук. знань, необхідних для реконструкції історичних подій, явищ, історичного процесу загалом. Усі різновиди інформації мають важливе значення, оскільки дозволяють досліднику здобути відомості не тільки про конкретні події і факти, але й вийти на діалог з їх учасниками чи свідками, заглибитись в атмосферу епохи, в якій створювались джерела, з'ясувати світогляд їх творців. Крім того, джерельна інформація, як і джерела, може бути актуалізована (здобута, досліджена й оприлюднена) та потенційна (неактуалізована), яка ще не введена до наукового обігу.

Значне місце у методології Дж. і. посідає класифікація джерел — поділ їх на групи і підгрупи за певними спільними або спорідненими ознаками з метою вибору оптимальних методів і прийомів систематизації та дослідження. За способами кодування та відтворення інформації джерела поділяють на речові, вербальні, або словесні (усні та писемні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові, конвенціональні (умовні позначення, символи). У межах речових джерел виділяють рештки людей та інших істот, знаряддя праці, побуту, прикраси, зброю та ін.; серед писемних джерел фігурують акти й документи органів влади, службових і приватних осіб, літературні та наукові праці, листи, спогади тощо. Звукові джерела представлені грамофонними і магнітними записами, лазерними дисками, електронними носіями. Родово-видовий принцип класифікації застосовують і до зображальних джерел, вирізняючи фотографії, кіно- та відеофільми, картини, портрети та ін.

В історичних дослідженнях, зокрема з історії України, домінують писемні джерела, які групують за принципом родово-видової класифікації:

- документальні (законодавчі, актові, діловодні, статист., дипломат., судово-слідчі, програмні та ін. документи органів влади й упр., політ. партій, громад. об'єднань);
- оповідні (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літ-ри, публіцистика);
- масові (періодика, газети, журнали, листівки);
- джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії та ін.);
- матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Специфічну групу становлять історіографічні джерела — носії відомостей про зародження, розвиток і надбання історичної науки, діяльність її установ та окремих істориків. Вони відображають факти з історії

історичної науки, історіографічного процесу, віддзеркалюють збагачення історичних знань, а також суспільно-політичні та історіософські погляди істориків, історичних шкіл і у сукупності складають джерел. базу **історіографії** як науки.

Важливу роль у Дж. і. відіграє критика джерел, яку поділяють на фактологічну, аналітичну, логічну та синтетичну. Пріоритетною є фактологічна критика: перевірка повноти і вірогідності відомостей шляхом зіставлення з ін. джерелами, порівняння їхньої фактичної інформації з метою встановлення її достовірності. У процесі такої критики вагому роль відводять атрибутиці джерела — доведенню його авторства, часу, місця і мотивів створення.

Дж. і. належить до давніх галузей знань, його історія невіддільна від зародження, становлення і розвитку історичної науки загалом. Починаючи від праць античних авторів (Геродота, Фукидіда, Тацита, Страбона та ін.) закладався фундамент створення історичних праць на основі джерел. свідчень — міждержавних договорів, законодавчих актів, листів, щоденників, спогадів і власних спостережень. У середньовіччі, особливо під впливом Відродження, розгорнулися археологічні розкопки, збирання і колекціонування антиквар. пам'яток матеріальної і духовної культур. З використанням джерел і поважним ставленням до них пов'язана традиція давньоукраїнських літописів часів Нестора та Сильвестра, літопис. пам'яток українських монастирів, збагачена козацько-старшин. літописцями.

Наукові засади джерелознавства, зокрема й в Україні, почали складатися у добу Просвітництва, завдяки чому, з одного боку, історія постала як наука і виокремилась у самостійну систему знань, з ін., розширене розуміння самого поняття «джерело», його взаємозв'язку з історичним фактом. Науковці Острозької і Києво-Могилянської академій, їхні вихованці (Ф. Прокопович, С. Калиновський, Ф. Соколовський, П. Симоновський, В. Рубан та ін.) значну увагу приділяли документизації праць. Наукові підходи до виявлення і використання джерел утверджували університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях. Західноєвропейські історики-джерелознавці О. Тьєрі, Ф. Гізо, Л. фон Ранке, Ш.-В. Ланґлуа, Ш. Сеньобос, рос. дослідники М. Каченовський, М. Карамзін, **В. Ключевський**, Г. Міллер, М. Новиков, М. Погодін, В. Соловйов, В. Татищев, О. Шахматов, А. Шльоцер, М. Щербатов та ін. у своїх працях досить широко використовували документальні свідчення з української історії. Великий пласт джерел з історії України опрацьовували литовські, польські, румунські, словацькі, чеські та угорські історики-джерелознавці. До пошуку і дослідження джерельних матеріалів активно долучились українські дослідники С. Величко, Микола та Дмитро Бантиш-Каменські, О. Бодяньський, І. Котляревський, М. Маркевич, О. Полетика, С. Лукомський, А. Чепа, творці «Історії Русів». Фундатором укр. Дж. і. є М. Максимович, що заснував

Київ. археогр. комісію, навколо якої сформувалася плеяда укр. джерелознавців: М. Костомаров, **В. Антонович**, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Іванишев, **В. Іконников**, І. Срезневський, **М. Грушевський**, **Д. Багалій**, **М. Владимирський-Буданов**, **М. Василенко**, **О. Гермайзе**, **М. Довнар-Запольський**, **В. Данилевич**, **О. Лазаревський**, **О. Левицький**, **В. Біднов**, **І. Каманін**, **Ф. Фортинський**, **М. Петров**, **В. Романовський**, **В. Веретенников**, **Д. Яворницький** та ін.

Під керівництвом В. Антоновича у 2-й пол. 19 ст. в Університеті св. Володимира у Києві сформувалася наук. школа істориків-документалістів, багато традицій якої підтримуються і нині. Велику роль у пошуку, виявленні, дослідженні та публікації джерел відіграли Київська археографічна комісія, губернські комісії, Історичне товариство Нестора-літописця, часопис «Київська старовина», церковно-історичне та археологічне товариства при Київській духовній академії, архівні установи й музеї. Важливими осередками джерелознавчих і археографічних досліджень на західноукраїнських землях були «Руська трійця» (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) і НТШ у Львові, в якому плідно працювали **О. Барвінський**, **І. Франко**, **М. Зубрицький**, **В. Гнатюк**, **М. Грушевський**, **С. Томашівський**, **І. Крип'якевич**, **М. Кордуба**, **Ю. Целевич** та ін., а також створена при ньому Археографічна комісія.

Національні традиції українського джерелознавства плідно розвивали вчені УНТ, організовані М. Грушевським у Києві, а також історичних установ УАН, ВНЗів, археографічних комісій, архівів і музеїв. Зберігали, розвивали і збагачували їх наукові установи української діаспори: УВУ, УВАН, Український НДІ, часопис «Український історик», історики **Д. Дорошенко**, **Б. Крупницький**, **О. Оглоблин**, **І. Огієнко**, **Н. Полонська-Василенко**, **О. Прицак**, **І. Лисяк-Рудницький**, **Т. Мацьків**, **Л. Винар**, **Т. Гунчак**, **О. Домбровський**, **В. Дубровський**, **А. Жуковський**, **В. Косик**, **П. Мірчук**, **О. Субтельний** та ін.

Незважаючи на ідеологізацію українського джерелознавства у радянські часи, воно нагромадило значний досвід пошуку, виявлення, дослідження і публікації джерел з історії України та зарубіжних країн. Праці **О. Апанович**, **В. Базилевича**, **М. Брайчевського**, **І. Бутича**, **А. Введенського**, **І. Гуржія**, **К. Гуслистого**, **Я. Дзири**, **О. Касименка**, **С. Королівського**, **І. Крип'якевича**, **М. Марченка**, **Ф. Шевченка**, **М. Варшавчика**, **В. Стрельського**, **А. Санцевича**, **К. Петряєва**, **М. Дмитрієнко**, **В. Довгопола**, **В. Замлинського**, **Я. Ісаєвича**, **М. Ковальського**, **М. Литвиненко**, **Р. Ляха**, **О.-Н. Мацюка**, **Ю. Мицка**, **І. Шермана**, **П. Шморгуна** та ін. відіграли важливу роль у збагаченні теор. і приклад. засад дослідж. джерел, у виявленні та виданні документал. збірників.

Новий етап джерелознавчого студіювання в Україні почався з відновленням її незалежності. Значні напрацювання з Дж. і. мають учені академічних ін-

ститутів історії України, української археографії та джерелознавства, українознавства, політичних та етнонаціональних досліджень, НДІ архівної справи та документознавства, інститутів рукопису, архівознавства та біографістики НБУВ, джерелознавчі й архівознавчі кафедри Київ., Дніпроп., Львів., Харків. Чернів., Одес., Ужгород., Кам'янець-Поділ., Запоріж., Прикарпатського та ін. університетів, Києво-Могилян. і Острозької академій.

Опубліковано наукові праці, підручники та навчальні посібники з Дж. і., серед авторів яких — М. Варшавчик, **Г. Боряк**, **І. Войцехівська**, **Я. Дашкевич**, **І. Дзира**, **М. Дмитрієнко**, **Л. Дубровіна**, **О. Журба**, **Б. Зайцев**, **Я. Калакура**, **М. Ковальський**, **Б. Корольов**, **С. Куделко**, **С. Кульчицький**, **С. Макарчук**, **І. Матяш**, **Н. Миронець**, **Ю. Мицик**, **І. Михальський**, **С. Павленко**, **М. Палієнко**, **С. Підгаєцький**, **С. Посохов**, **Р. Пиріг**, **В. Сергійчук**, **В. Смолій**, **В. Солдатенко**, **П. Сохань**, **В. Степанков**, **П. Толочко**, **О. Богдашина**, **В. Воронов**, **І. Гирич**, **Ю. Шаповал**, **Г. Швидько**, **М. Щербак** та ін.

Нині Дж. і. в Україні розвивається у 3-х гол. напрямках:

1. осмислення актуальних теоретичних і методологічних проблем джерелознавства;
2. засвоєння новітніх методів опрацювання джерел, встановлення їх автентичності та достовірності інформації;
3. пошук, виявлення та дослідження досі невідомих пам'яток, нове прочитання вже опублікованих документів і матеріалів, усунення спотворень і фабрикацій джерельних свідчень з української і зарубіжної історії.

Актуальним завданням залишається подальший пошук і повернення в Україну культурно-документальних пам'яток, що перебувають за її межами, створення та оприлюднення корпусу документальних свідчень з вузлових проблем історії України у контексті європейського і світового історичного процесу.

Рекомендована література

1. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 1-2. К., 1923-25;
2. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968;
3. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. К., 1984;
4. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства: 1880-1881 // Історія України в університет. лекціях. Вип. 1. К., 1995;
5. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. Москва, 1996;

6. Шмидт С. О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. Москва, 1997;
7. Джерелознавство історії України: Довід. К., 1998;
8. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Л., 1998;
9. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства історії України ХХ століття. Дн., 2000;
10. Русина Ю. А. История и теория источниковедения. Екатеринбург, 2001;
11. Історичне джерелознавство: Підруч. К., 2002;
12. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дн., 2003;
13. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дн., 2003;
14. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Х., 2005.

Я. С. Калакура

Бібліографічний опис:

Джерелознавство історичне / Я. С. Калакура // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-23981>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).